

Ljubomir Žiropada
Filozofski fakultet
Beograd

O SUROVOSTI IZ POSLUŠNOSTI

DESTRUCTIVE OBEDIENCE

ABSTRACT: Milgram's obedience experiments are important contribution to human knowledge made by social psychology. Prior to Milgram's research, it was customary to explain destructive obedience (in context of war) primarily in terms of deviant personality characteristics. After his experiments focus is upon the social organization of wickedness. The basic experimental situation that Milgram devised for studying obedience to authority is briefly described, and the main results are reviewed. Milgram's and more recent empirical evidence obtained by other authors are discussed in terms of (1) situational and dispositional determinants of obedient behavior, (2) the nature of authority in Milgram's experiments, (3) the stability of obedience rate in laboratory studies, and (4) ecological validity of experimentally induced obedience.

The central legacy of Milgram's analysis – that destructive obedience may be expected from a very large number of people because the role of situational pressures and salience of legitimate power of authority seem undisputable. Recent evidence suggests that the average obedience rates are very similar across countries and time. In sum, conclusion reached by reviewing recent evidence leads to the realization that the capacity for moral decisions is strongly limited when an individual is embedded in hierarchical structures within social systems.

Key words: obedience, authority, Milgram's research.

APSTRAKT: Milgramova eksperimentalna istraživanja poslušnosti prema autoritetu, mada su stara već 50 godina, predstavljaju jedan od najvažnijih doprinosa socijalne psihologije proučavanju ljudskog ponašanja. Pre Milgramovih studija bilo je uobičajeno da se ekstremne surovosti koje se dešavaju u ratovima i u sličnim dešavanjima objašnjavaju osobinama ličnosti izvršioca. Milgramove analize su skrenule pažnju na socijalne osnove takvih zločina. U radu su predstavljene osnovni Milgramovi eksperimenti poslušnosti koja za ishod ima surov odnos prema nepoznatoj i nedužnoj žrtvi, kao i objašnjenja koja je ponudio. Razmotreni su i rezultati kasnijih studija o: (1) uticaju situacionih i dispozicionih varijabli na poslušnosti, (2) prirodni moći kojom autoritet ostvaruje svoju dominaciju, (3) razmerama (laboratorijske) poslušnosti u različitim sredinama i vremenskim periodima, i (4) ekološkoj validnosti eksperimentalno izazvane poslušnosti.

Zaključuje se da su centralne postavke Milgramovih analiza i dalje prihvatljive. Situacione determinante poslušnosti imaju prednost nad varijablama koje su povezane sa ličnošću izvršioca, a razmere poslušnog ponašanja u laboratorijskim studijama ostaju približno iste, bez obzira na zemlju i vreme ispitivanja. Sve u svemu, i dalje se može ubedljivo zastupati stav da uključivanje pojedinca u neki hijerhijski društveni sistem vodi potencijalno opasnom ograničavanju njegovih moralnih uvida i odluka.

Ključne riječi: poslušnost, autoritet, Milgramova istraživanja.

Pre pedeset godina Stenli Milgram (1933–1984), tada predavač na Jejlskom univerzitetu, započinje eksperimentalna istraživanja poslušnosti, istraživanja koja će mu, zbog primedbi na račun neetičnog odnosa prema ispitanicima, odložiti prijem u Američko psihološko udruženje, da bi mu kasnije donela svetsku i medijsku slavu.

Poslušnost se odnosi na spremnost za postupanje po nalogu drugog. Po definiciji ona je socijalnopsihološka pojava zasnovana na odnosu između dve ili više osoba, gde jedna osoba daje nalog – naređuje akciju, dok druga taj nalog sprovodi. Poslušnost može biti dobrovoljna ili nametnuta. Obično postoji suptilna veza između voljne poslušnosti i nametnute ili nasilne. U složenim oblicima savremenog socijalnog života, nasilje je obično zamenjeno dobrovoljnom pokoravanju zahtevima legitimnog autoriteta. Drugim rečima, poslušnost je fenomen koji se pretpostavlja u sistemu uloga koje su međusobno povezane u hijerarhiju.

U pokušaju da poslušnost eksperimentalno ispita Milgram postavlja pitanje šta će se desiti kada neki autoritet zahteva od pojedinca da se svirepo ponaša prema drugoj osobi. Dakle, nije reč o običnoj spremnosti da se izvrši nalog nadređenog već o nečemu što bismo mogli označiti kao *destruktivnu poslušnost* ili surovost iz poslušnosti. U seriji eksperimenata koje Milgram sprovodi od leta 1961. godine, prilično neočekivano se pokazuje da će iz puke poslušnosti, bez ikakvog očekivanja lične koristi i bez agresivnih pobuda, pojedinac postupati protivno svojoj savesti i ugrožavati dobrobit druge osobe. U predgovoru knjige *Poslušnost autoritetu* koju je objavio 1974. godine i koja je za vrlo kratko vreme prevedena na veliki broj jezika Milgram je istakao da: „...čin koji se izvršava po naređenju ima, psihološki gledano, prirodu temeljno različitu od spontanog delanja. Osoba koja se po svom unutarnjem ubeđenju gnuša krađe, ubijanja i fizičkog napada, možda će ta dela izvršiti relativno lako ako joj tako zapovedi autoritet. Ponašanje nezamislivo za pojedinca koji samostalno dela može se po naređenju ostvariti bez oklevanja. (...) Bit poslušnosti sastoji se u činjenici da čovek počinje sebe shvatati kao oruđe za izvršavanje tuđih želja, i prema tome se više ne smatra odgovornim za svoja dela“ (Milgram, 1974/1990: 7–8). Poslušnost ima neke zajedničke osobine sa konformizmom. U oba slučaja postoji odustajanje od sopstvenog suda i uverenja pod spoljnim, društvenim pritiskom. Zato i nije slučajnost što je Milgram na ideju da proučava poslušnost prema autoritetu došao posle asistiranja u Ašovim eksperimentima konformizma obavljenim 1959. i 1960. godine u Princetonu.

Ova istraživanja mu donose svetsku slavu, a njegove druge studije (o životu u gradovima, kognitivnim mapama, društvenim mrežama) trajno ostaju u njihovoj senci. Ona su zatalasala psihološku javnost i pokrenula veliki broj pitanja. Iz mnoštva pitanja koja se postavljaju u vezi sa laboratorijskim istraživanjima poslušnosti moguće je izdvojiti četiri, koja će biti razmatrana u ovom članku:

1. Da li je destruktivna poslušnost prema autoritetu više određena svojstvima situacije ili ličnim obeležjima osobe koja prima naloge?
2. Da li su razmere poslušnosti i pokornosti pred nehumanim zahtevima autoriteta stabilne? Da li je poslušnost u istoj meri prisutna u različitim kulturama i da li je, možda, danas ima manje nego šezdesetih godina prošlog veka, kada je Milgram izveo pionirske oglede?
3. Koji aspekt moći autoriteta utiče na spremnost neke osobe da se dobrovoljno potčini i da postane instrument tuđe volje?

4. U kakvom su odnosu nalazi iz psihološke laboratorije sa stvarnim oblicima slepe poslušnosti i pokoravanja destruktivnim zahtevima autoriteta u širem društvenom kontekstu?

Da bi priroda ovih pitanja bila jasnija neophodno je da se prethodno izlože osnovni podaci o Milgramovim laboratorijskim istraživanjima poslušnosti i objašnjenjima koje je ponudio.

Milgramovi osnovni eksperimenti i objašnjenje poslušnosti

Milgramova istraživanja ne tiču se poslušnosti koja je iznuđena strahom, nekom pretnjom autoriteta, ona se bave poslušnošću na koju čovek dobrovoljno pristaje, poslušnošću koja je „obojena atmosferom saradnje“ (Milgram, 1974/1990: 8).

Početna zamisao je bila vrlo jednostavna. Od subjekta u psihološkom eksperimentu traži se izvršenje niza dela koja se kose sa njegovom savešću. Nalozi dolaze od eksperimentatora koji u ovoj situaciji predstavlja autoritet koji određuje šta treba i kako treba raditi. Osnovno pitanje postaje koliko dugo će se subjekt pokoravati nalogima eksperimentatora koji postaju sve nehumaniji i kada će odbiti da postupa onako kako se to od njega zahteva.

Prva istraživanja su obavljena u psihološkoj laboratoriji na Jejlskom univerzitetu. Učesnici u eksperimentu bili su obavešteni da učestvuju u ogledu u kome se ispituje dejstvo kazne na učenje i pamćenje. U svakom eksperimentu učestvovali su, pored eksperimentatora, po jedan naivni subjekt (stvarni subjekt istraživanja) i jedan saradnik eksperimentatora. Naivni subjekt je verovao da je saradnik eksperimentatora takođe stvarni učesnik eksperimenta, kome je na osnovu žreba dodeljena uloga učenika, onoga koji treba da uči niz parova reči. Stvarni subjekt je dobijao ulogu „učitelja“ koji ima zadatak da „učeniku“ pročita listu sa parovima reči (npr. *plava – kutija, lep – dan, divlja – guska*) i da potom proveri znanje „učenika“. U fazi provere znanja „učitelj“ je čitao *plavo: nebo-mastilo-kutija-lampa*, a „učenik“ je trebalo da naznači koja je od četiri reči bila ranije sparena s reči *plavo*. Ako bi „učenik“ pogrešio, „učitelj“ je po instrukcijama koje je dobio morao da ga kazni davanjem elektrošoka. Za davanje elektrošokova subjekt je imao na raspolaganju generator šoka koji je na svojoj tabli imao 30 prekidača, poluga u vodoravnom nizu. Svaki prekidač je imao imao jasnu oznaku voltaže, počev od 15 do 450 volti. Sa svakom greškom koju „učenik“ napravi trebalo je za 15 volti povećati intenzitet strujnog udara – kod prve greške se davao udar od 15 volti. „Učenicima“ su dobili instrukciju da prave veliki broj grešaka – tri pogrešna na jedan ispravan odgovor. „Učenik“, koji je u nekim varijantama osnovnog eksperimenta bio u drugoj prostoriji, čvrsto privezan za stolicu i povezan sa elektrodama, a sa stvarnim subjektom komunicirao preko interkoma, nije realno primao udare električne struje. Pravi ispitanici, međutim, nisu mogli znati da je reč o obmani jer su njima emitovane tobožnje, unapred snimljene žalbe „učenika“, koji se nije žalio sve dok ne bi dobio udar od 75 volti. Tada bi se začulo njegovo gundanje. Na 120 volti bi se čuo protest

da su šokovi stvarno bolni, a na šok od 135 volti bolno stenjanje. Počev od 150 volti „učitelj“ je imao priliku da čuje insistiranje „učenika“ da ga puste i da više ne želi da učestvuje u eksperimentu, a na 300 volti da više neće da odgovara. Od te voltaže par puta se čuju krici i od 330 volti do „učitelja“ ne dopire nikakav odgovor niti žalba.

Reakcije „učenika“ su bile ključni element ove laboratorijske situacije jer one treba da ubede stvarnog subjekta da je „učenik“ žrtva šokova. U pilotskom istraživanju „učenik“ se nije žalio i nije ni na koji način reagovao na kažnjavanje. U odsustvu žalbi gotovo svaki učesnik u eksperimentu je išao do kraja, zadavao je šokove od 450 volti. Čak su i blage pritužbe koje su korišćene u kasnijem pilotskom istraživanju bile nedovoljne da navedu ispitanike da ne prati naloge eksperimentatora.

Ako bi se ispitanik posle tobožnjih reakcija „učenika“ dvoumio da li da uključi generator šoka ili ne, eksperimentator mu je izdavao verbalni nalog da to učini. Postojala su četiri podstreka koje je subjekt dobijao od eksperimentatora: 1) *Molim vas, nastavite*; 2) *Eksperiment zahteva da nastavite*; 3) *Apsolutno je neophodno da nastavite*; 4) *Nemate drugog izbora, **morate** nastaviti*. Verbalni podstreci, ako je za njima bilo potrebe, korišćeni su strogo po tom redosledu. Isti podstreci su upotrebljavani i ako bi subjekt rekao da ne želi da nastavi dalje sa davanjem šokova. Ako bi subjekt i posle četvrtog podstreka odbijao da nastavi, eksperiment se završavao.

Poslušnost je operacionalno bila definisana kao maksimalni intenzitet električne struje koju je ispitanik spreman da uključi da bi „kaznio učenika“ sledeći uputstva koja je dobio od eksperimentatora. Ona u principu može imati vrednost od 0 (ako subjekt odbija da zada prvi šok, onaj od 15 volti), sve do 30 (ako učesnik pristane da primeni šok od 450 volti).

Naravno, pre nego što je eksperiment započet očekivalo se da će mali broj ljudi biti spreman da po nalogu eksperimentatora pusti najjače udare, one za koje bi se na osnovu žalbi i reakcija „učenika“ moglo zaključiti da nanose ozbiljnu štetu drugoj osobi. Stvarni ishodi eksperimenta bili su iznenađujući – oko 60% ispitanika išlo je do kraja, mada su preko interkoma mogli da čuju krike i agoniju osobe iz druge sobe, što im je teško padalo. U jednom od protokola je zapisano da je ozbiljan i uravnotežen poslovni čovek koji je ušao u laboratoriju sa osmehom i samouverenim držanjem kroz dvadesetak minuta bio na ivici „nervnog sloma“, moleći da se sa eksperimentom prestane, pa ipak se pokoravao zahtevu eksperimentatora i ostao poslušan do kraja (Milgram, 1963: 377). Subjekti su bili u konfliktnoj situaciji jer su morali da biraju između poslušnosti legitimnom autoritetu eksperimentatora i moralnog zahteva koji su slušali od detinjstva – da ne smeju nanositi zlo drugim, sasvim nedužnim ljudima. Reakcije većine učesnika u eksperimentu jasno su dokazivale njihovo čvrsto uverenje da su „učeniku“ zadali bolne i vrlo štetne šokove.

Čak i onda kada je u jednoj varijanti eksperimenta od ispitanika traženo da stave ruku „učenika“ na ploču kroz koju je puštana struja (dakle kada je susret bio licem u lice i uz fizički kontakt koji je učenik uverljivo odbijao),

gotovo 30% ispitanika je sledilo nalog. Ipak, u poređenju sa situacijom kada je učenik bio udaljen, procenat poslušnih se prepolovio kada je izvršilac naloga bio u neposrednoj blizini osobe koja je u ulozi učenika i žrtve.

Sve u svemu, rezultati serije eksperimenata pokazali su zapanjujuće visoku spremnost, inače po svemu normalnih ljudi, da poslušaju zahtev autoriteta koji od njih traži da postupaju na način koji se kosi s moralnim normama. Vidljive osobine eksperimentatora i „učenika“ nisu imale znatnijeg uticaja na nivo pokazane poslušnosti ispitanika. Jednak stepen poslušnosti bio je i onda kada je žrtva delovala blago i onda kada je odavala utisak grube osobe. Pored toga, žene su demonstrirale isti stepen poslušnosti kao i muškarci, mada se napetost kada su izvršavale sve surovije naloge eksperimentatora kod njih očiglednije ispoljavala nego kod muškaraca.

Tipično zdravorazumsko objašnjenje poslušnosti u ovim laboratorijskim situacijama počiva na ideji da zadavanje bola drugoj nedužnoj osobi predstavlja dokaz ukorenjene destruktivne čovekove prirode. Agresivna priroda čoveka izlazi na videlo i zaklanja se iza navodne potrebe da se slede nalozi autoriteta. Međutim, detalji nekih od sprovedenih eksperimenata ukazivali su da postupci subjekata nisu motivisani agresivnim nagonima: kada su subjekti imali priliku da sami određuju intenzitet strujnog udara oni su se odlučivali za one najslabije ili su, skraćivali trajanje šoka. Pored toga, pokušavali su na razne načine da sugerišu tačan odgovor, na primer posebnim naglašavanjem ispravnog odgovora (v. Milgram, 1974/1990).

Ako za ovu vrstu poslušnosti kojom se ispunjavaju surovi nalozi autoriteta nisu odgovorni agresivni i destruktivni nagoni čoveka šta nam preostaje kao objašnjenje? Psihoanalitičari su se bavili ovim pitanjima pre eksperimentalnih socijalnih psihologa. Tako je na primer, Erih From ponudio moguće tumačenje poslušnosti. Moderno vreme po njegovom mišljenju izaziva u gotovo svakom pojedincu stanje anksioznosti i izolovanosti. Jedno od rešenja jeste bekstvo u totalitarnu poslušnost – na taj način se izbegavaju neizvesnosti i nesigurnosti koje donosi sloboda odlučivanja (From, 1941/1983).

Tumačenje koje je pružio Milgram drugačije je i podesnije za objašnjenje detalja koji se registruju u ponašanju poslušnih učesnika eksperimenta. Mi se rađamo, tvrdio je Milgram, sa *potencijalom* za poslušnost prema autoritetu. Društveni život je bitan za opstanak pojedinaca i sve psihološke osobine neophodne za društveno življenje oblikovane su u toku evolucije na osnovu značaja koje imaju za opstanak. Društveni život zahteva hijerarhijsku koordinaciju i da bi grupa nesmetano i efikasno funkcionisala neophodno je da se pojedinac podredi volji onoga koji je u hijerarhiji iznad njega. Kada samostalno postupa on se oslanja na svoju savest. S druge strane, kada sebe opaža kao učesnika u zajedničkoj, koordinisanoj akciji njegov moralni interes se sužava i on odgovornost prenosi na autoritete koji su iznad njega.

„Svaki pojedinac poseduje savest koja u manjoj ili većoj meri obuzdava poplavu impulsa destruktivnih prema drugima. No, kad on svoju ličnost utopi u organizacionu strukturu, na mesto autonomnog čoveka staje ovo novo stvorenje,

koje – oslobođeno ograničenja individualne moralnosti, neinhibirano čovečnošću – vodi računa jedino o sankcijama autoriteta“ (Milgram, 1974/1990: 179).

Milgram navodi nekoliko uslova potrebnih za razvoj poslušnosti. Sociokulturni agensi, od porodice koja nameće hijerarhijsku strukturu autoriteta do različitih institucija, uče pojedinca da se izvršavanje naloga autoriteta obično nagrađuje, pa se kao konačni proizvod svih ovih iskustava nameće i ukorenjuje uverenje da je pokoravanje autoritetu poželjno. Eksperimentalni subjekti su ušli u ogled sa pretpostavkom da je eksperimentator autoritet koji ima pravo da izdaje naloge. Milgramov tehničar-eksperimentator bio je odeven u mantil koji je potvrđivao njegov status i izdavao adekvatne naredbe, smisaono povezane sa njegovim statusom. Sve to je bilo dovoljno da se eksperimentator prihvati kao autoritet. Pošto je autoritet u datoj situaciji uspostavljen subjekt se oseća obaveznim prema njemu. U tom trenutku ispitanik usmerava svoje težnje ka što kompetentnijem izvršavanju uloge koju mu je autoritet dodelio i kažnjavanje šokom postaje samo deo njegovih aktivnosti. On se trudi da što adekvatnije izvede ono što se od njega zahteva i na autoritet prebacuje odgovornost za sadržaj naloga (zato se oni koji po naredbi učine neko zlo delo brane tako što izjavljuju da su samo izvršavali svoju dužnost). Zbog tog prebacivanja odgovornosti na drugog nehumani postupci koje pojedinac izvršava po nalogu ne ugrožavaju sliku o samom sebi. Kada se na ovaj način uspostavi psihološka nadmoć autoriteta pojedincu postaje sve teže da se suprotstavi njegovim nalogama, čak i kad počinje da sumnja u njih. Često se dešava da subjekti glasno izražavaju neslaganje sa zahtevima eksperimentatora, ali i dalje nastavljaju da izvršavaju naloge. Subjektima je teško da se odupru sve okrutnijim nalogama autoriteta zbog toga što se oni pred njega postupno postavljaju, korak po korak, i što bi posle odluke da prekine morao da opravda ono što je već učinio. Napetost koju subjekt oseća kada daje šokove može se razrešiti odbijanjem poslušnosti, ali postoje i drugi mehanizmi kojima poslušni ispitanici pribegavaju. Milgram navodi sledeće: izbegavanje (nastoje da spreče jasnu percepciju znakova povezanih sa žrtvinim patnjama), poricanje (sopstvene odgovornosti, ili se ne veruje da su šokovi bolni, mada subjekt ne pristaje da sam primi ogledni šok), fizička ispoljavanja (znojenje, drhtanje, smeh), izvrđavanje i minimalno pokorovanje (skraćivanje trajanja šoka i dr.), neslaganje (samo verbalno, ali ne odbijanje poslušnosti) i okrivljavanje žrtve („učenic“ je kriv što je dobrovoljno pristupio ogledu i zbog svoje gluposti i tvrdoglavosti).

Zanimljivo je da Milgram za iskazanu poslušnost i neposlušnost nije mogao da nađe jaču osnovu u ličnim karakteristikama svojih subjekata. Zato je morao da zaključi da su često za vladanje pojedinca odgovorne okolnosti u kojima se nalazi.

Da li su važnije okolnosti ili lične osobine?

Danas se eksperimenti poslušnosti autoritetu navode kao nedvosmislen primer da ljudi potcenjuju ulogu spoljašnjih okolnosti (situacija) kada ocenjuju

tuđe ponašanje. Pre ovih eksperimenata bilo je rasprostranjeno uverenje da je pokretačka sila u ovoj vrsti poslušnosti neka destruktivna sklonost ili osobina ličnosti. Videli smo da ponašanje subjekata u laboratoriji ne pruža osnovu za takve zaključke, ispitanici su se često na sve moguće načine dovijali da umanje verovatnoću dobijanja šoka, a kada su sami imali priliku da odrede intenzitet šoka davali su one slabe ili kratkotrajne. Milgram je pokušavao da prikupi i uporedi podatke o ličnim obeležjima eksperimentalnih subjekata koji su iskazivali poslušnost prema autoritetu i onih koji su je u nekom momentu otkazivali. Na osnovu materijala koji mu je bio na raspolaganju do 1974. godine mogao je da zaključi: „Siguran sam da poslušnost i neposlušnost imaju složenu osnovu u ličnosti. Ali znam da je nismo pronašli... Štaviše, dispozicija s kojom se čovek upušta u eksperiment verovatno ima manji značaj no što većina čitalaca misli. Jer, socijalna psihologija našeg veka uči nas važnoj lekciji: često za nečiji postupak nije odlučujuće kakav je on čovek, već u kakvoj se situaciji nalazi“ (Milgram, 1974/1900: 198).

Brojni podaci prikazani u knjizi *Poslušnost autoritetu* ukazivali su da svojstva situacije utiču na nivo spremnosti da se prate nalozi autoriteta. Pokazalo se da: 1) poznanstvo sa žrtvom i njena blizina smanjuje broj poslušnih pojedinaca. Ako ispitanik poznaje „učenika“ od ranije i ako se s njim nalazi u istoj prostoriji, veća je verovatnoća da će odbiti naloge eksperimentatora. 2) Stav grupe može da utiče na poslušnost. Ako su u eksperimentu prisutne druge osobe koje se suprotstavljaju nalogu eksperimentatora verovatnije je da će se ispitanik odupreti nalogu autoriteta (ali v. Burger, 2009). 3) Neusklađenost zahteva dva autoriteta može dovesti do neposlušnosti. Kada dva eksperimentatora daju suprotne naloge, jedan zahteva da se pojača udar, a drugi da se ne pojača, broj „poslušnika“ se značajno smanjuje. 4) Kada autoritet nije u fizičkoj blizini ispitanika, već naloge daje telefonom, manja je spremnost da se nalog izvrši.

U istoj knjizi Milgram navodi rezultate studija koji pokazuju da je viši stepen lične autoritarnosti meren rezultatom pojedinca na F-skali u korelaciji sa iskazanom poslušnošću u laboratorijskim uslovima. Istraživanja Lorensa Kolberga, Milgramovog kolege sa Jejla pokazala su da se oni koji imaju dublje unedrene (internalizovane) moralne norme nešto češće odupiru zahtevima autoriteta. Pa ipak nije se moglo prevideti da su navedene korelacije bile prilično niske.

Kasnija istraživanja su pokazala očekivane ali opet niske pozitivne korelacije poslušnosti sa rezultatima na Altemajerovoj skali autoritarnosti, na Rotterovoj skali interpersonalnog poverenja (očekivano, ako se ima u vidu da je bitan faktor poslušnosti poverenje koje se ima u autoritet), i negativne korelacije sa rezultatima na jednoj skali socijalne inteligencije (Blass, 1991). Nažalost, veći broj ovih nalaza potiče iz istraživanja u neobjavljenim doktorskim disertacijama. Novije studije pokazuju da empatijske dispozicije (procenjene Dejvisovom skalom interpersonalne osetljivosti) ne razlikuju poslušne i neposlušne subjekte. Empatičniji pojedinci su samo nešto ranije izražavali zabrinutost za stanje žrtve, ali ih to nije navodilo da u većem procentu ne poslušaju eksperimentatora

(Burger, 2009). U nešto drugačijim laboratorijskim ispitivanjima, u kojima je zahtevano da se „učenik“ vređa i ponižava, poslušni i neposlušni učesnici nisu se razlikovali ni po jednoj od pet bazičnih crta ličnosti – ekstraverziji, neuroticizmu, otvorenosti (duha), savesnosti i saradljivosti (Bocchiaro & Zimbardo, 2010).

Mada treba imati u vidu činjenicu da su niske korelacije dobijene sa merama poslušnosti u samo jednoj situaciji i da se veća doslednost ponašanja i crta ličnosti može očekivati kada se koristi veći broj akata ponašanja tj. kada se vrši agregacija mera ponašanja kroz više različitih situacija (Logar–Đurić, 1989), ostaje utisak da su situacione determinante u ovom slučaju jače. Baš onako kako je Milgram tvrdio.

Koliko su stabilne razmere poslušnosti?

Milgram je bio uveren da se fenomen koji je ispitivao u laboratoriji ne može objasniti ni autoritarnošću kao skupom stavova pojedinca niti odsustvom demokratske prakse u određenom društvu. Objašnjenje treba tražiti u samom postojanju hijerarhijske strukture i u težnji pojedinca da doprinese funkcionisanju te strukture. Odatle bi mogao da sledi zaključak da ne treba očekivati znatnije razlike u razmerama poslušnosti ako se slična istraživanja vrše u različitim državama. Takođe ne bi trebalo očekivati da se nivo poslušnosti bitnije promeni u toku dužeg vremenskog perioda, tj. da danas bude različit od onog koji je bio pre pedeset godina.

Prema analizama koje je objavio Tomas Blas (Blass, 2004) eksperimenti izvedeni na Jejlskom univerzitetu ponovljeni su u nekoliko drugih gradova u SAD, u Nemačkoj, Italiji, Austriji, Južnoj Africi, Jordanu, Indiji i Australiji. Stepenn poslušnosti je bio nešto viši nego što je Milgram prikazao u svojoj knjizi iz 1974. godine, ali nema dokaza da su te razlike značajne. U SAD je prosečno bilo 61% poslušnih subjekata, a u drugim državama oko 66%. Moglo bi se prema tome zaključiti da je poslušnost podjednako rasprostranjena u državama sa različitim tradicijama.

Milgramovi osnovni nalazi potvrđeni su u nekoliko drugih istraživanja u kojima nije korišćeno kažnjavanje šokovima. Vršena su istraživanja u bolnicama gde su subjekti bili medicinske sestre koje su dobijale očigledno pogrešne naloge o terapiji pacijenata za koje su zadužene (Hofling et al., 1966; v. i Miller, 1986). Prikupljeni su i podaci o tome da se pod uticajem autoriteta lakše donose neetičke odluke o puštanju u promet potencijalno opasnog leka, dok se, kad takvog pritiska na odlučivanje nema, odluke zasnivaju na moralnim uverenjima pojedinca (Brief et al., 1991). Ovoj grupi eksperimenata pripada i skorašnje istraživanje obavljeno sa italijanskim studentima (Bocchiaro & Zimbardo, 2010). U ovoj studiji je stvarnim subjektima naloženo da „učenika“ koji je bio saradnik eksperimentatora i pre početka ogleda očigledno nekoncentrisan prekovavaju sve više i više za greške koje pravi rešavajući zadatke sa silogizmima. Ukupno je bilo 15 različitih pokuda koje su se razlikovale po svojoj težini.

Najblaža je bila: „Više se potruđi“, a najteža: „Ti si *stvarno* najgluplja osoba koju sam upoznao“. Saradnik eksperimentatora je bio u istoj prostoriji sa subjektom vezanim za aparate koji su navodno merili njegove fiziološke reakcije što ga je sprečavalo da napusti prostoriju. Na pokude koje je dobijao zbog pogrešnih odgovora reagovao je jasnim znacima uznemirenja, zahtevima da mu skinu veze sa aparatom, sve do plača. Cela situacija je za sve stvarne učesnike u eksperimentu bila sasvim uverljiva. U ovim okolnostima 30% subjekata je išlo do kraja u pokudama i u vređanju učenika, poslušno ispunjavajući naloge eksperimentatora ne obazirući se na znake patnje druge osobe. Zanimljivo je da su poslušni subjekti, kao i subjekti koji su prekidali učešće u eksperimentu bili pod istim stresom, pa se može zaključiti da stres nije ključni faktor u donošenju odluke da se ne slede nalozi autoriteta. Ova studija je u osnovi ponavljanje jednog holandskog istraživanja koje je sprovedeno pre četvrt veka (Meeus & Raaijmakers, 1986), a nivo poslušnosti subjekata bio je praktično isti.

Zbog primedbi na račun izlaganja subjekata preteranom stresu i napetosti, Milgramove eksperimente danas nije moguće ponoviti u celosti. Ali ipak se može pribeci delimičnoj replici, što je učinio Džeri Burger sa Univerziteta u Santa Klari (Burger, 2009). U istraživanju je učestovalo sedamdeset odraslih subjekata koji su davali šokove samo do 150 volti, kada su imali priliku da čuju verbalni protest žrtve i zahtev da se prekine sa ogledom. U Milgramovim eksperimentima 79% učesnika koji do tada nisu uskratili poslušnost autoritetu išlo je do kraja, sve do 450 volti. Na slabije šokove saradnik eksperimentatora je samo jaukom pokazivao da mu je šok (koji stvarno nije dobijao) neprijatan. Procenjena stopa poslušnosti u ovom istraživanju koje je obavljeno 2006. godine bila je samo neznatno niža od one koju je Milgram utvrdio 45 godina ranije. Suprotno očekivanjima, učesnici ovog eksperimenta, koji su videli da neki drugi učesnik (zapravo saradnik eksperimentatora) odbija nalog i da se ne vlada po instrukcijama, nisu se povodili za ovim primerom. Muškarci i žene se ni ovom prilikom nisu razlikovali u stepenu poslušnosti.

Ukratko, nameće se zaključak da su podaci o stepenu poslušnosti srazmerno stabilni. Zato Burger ima pravo da zaključi: „...Mada promene u stavovima društva mogu da utiču na ponašanje, moji podaci ukazuju da i danas deluju isti situacioni faktori koji su dovodili do poslušnosti u Milgramovom eksperimentu“ (Burger, 2009: 9).

Na čemu se temelji moć autoriteta?

Autoritet u Milgramovim laboratorijskim eksperimentima poslušnosti poseduje moć. Pitanje je, međutim, o kojoj vrsti moći je ovde reč. Rejven i Rubin (Raven & Rubin, 1976) razlikuju šest osnova moći. To su: moć nagrađivanja, moć prisile, referentna, stručnjačka, legitimna i moć informisanosti. Osnova moći nagrađivanja leži u mogućnosti neke osobe da osigura neku dobit ili zadovoljstvo drugoj osobi nad kojom ima vlast. Nagrađivanje može da se sastoji i u ispoljavanju naklonosti. Moć prisile počiva na moći autoriteta da

kazni drugu osobu, ako se ona ne pokori nalogu. Kazna može da se sastoji i u uskraćivanju nagrada i naklonosti. Zajedničko svojstvo prethodne dve moći jeste da predstavljaju kontrolu nad nečijom sudbinom, dok druge vrste moći ostvaruju neposrednu kontrolu ponašanja (Rot, 1999). Referentna moć se zasniva na identifikaciji neke osobe sa osobom koja predstavlja autoritet i na njenoj želji da svojim ponašanjem ugodi autoritetu. Stručnjačka moć se zasniva na uverenju da autoritet ima znanja i kompetencije koje koristi bez posebnih i sebičnih namera. Legitimna moć se temelji na društvenoj normi, tj. na skupu uverenja o tome koji su postupci i stavovi prikladni u određenoj situaciji. Moć informisanosti odnosi se na ubedljivost podataka koje autoritet iznosi da bi ubedio drugu osobu i na taj način izmenio njeno ponašanje.

U psihološkim eksperimentima moć eksperimentatora se često temelji na legitimnoj moći. Učesnici često obavljaju besmislene radnje, pa i radnje koje nose opasnost po sopstveno zdravlje ako to od njih zahteva eksperimentator (Raven & Rubin, 1976).

Bitno je poznavati prirodu moći koju je imao eksperimentator u Milgramovom ogledu jer ako je od presudnog značaja za poslušnost bila njegova legitimna moć onda se gotovo svak može naći u ulozi slepog izvršioca naređenja. Ako je temelj njegove moći uverenje o njegovoj stručnosti (on je stručnjak za uticaj kažnjavanja na pamćenje i učenje) onda je njegove naloge lakše odbiti jer njegova stručnost podleže kontinuiranom proveravanju. Kada se pokaže da se njegova predviđanja ne ispunjavaju (na primer, tvrdnja da su šokovi bezopasni ne slaže se sa jasnim znacima patnje žrtve tih šokova), za pojedinca on prestaje da bude autoritet. U nizu svojih studija Blas (v. Blass & Schmitt, 2010) pokazuje da posmatrači kojima se prikazuje film o toku Milgramovih osnovnih eksperimenata procenjuju da su legitimna i stručnjačka moć presudno uticale na poslušnost učesnika u eksperimentu. Jasno je da je ovde reč samo o tome kako spoljašnji posmatrači opažaju uticaje autoriteta, ali se može pretpostaviti da bi isti uticaj ove moći imale i ako bi posmatrači bili stvarni akteri u eksperimentu Milgramovog tipa. Isti posmatrači su ocenjivali da je najmanja uloga referentne i moći nagrađivanja.

Ovi podaci o značaju i upadljivosti legitimne moći predstavljaju indirektnu potvrdu zaključka iz prethodnog odeljka ovog rada – da se i danas, kao i u vreme kada je Milgram vršio svoja istraživanja, može računati na znatan broj poslušnih koji će se u pogodnim okolnostima prepustiti volji autoriteta.

Koliko su laboratorijska istraživanja relevantna za razumevanje stvarne okrutnosti iz poslušnosti?

U literaturi se ne tako retko sreće ocena da Milgramovi eksperimenti ne govore ništa o poslušnosti već samo o normama koje važe za učešće u socijalnopsihološkom eksperimentu (Eskola, 1988). Nasuprot tome, na Milgramove eksperimente i njegova objašnjenja slepe poslušnosti u izvršavanju nečovečnih naređenja danas se pozivaju autori koji se bave genocidom (Alvarez, 2001).

Sam Milgram je dosta napora uložio da povuče paralele između poslušnosti u laboratoriji i ponašanja glavešina nacističke Nemačke i običnih nemačkih građana. Pritom se pozivao i na stavove Hane Arent o Ajhmanu koja je opovrgavala tvrdnje tužilaštva u Jerusalimu da je Ajhman sadistička, izopačena ličnost (Arendt, 1963). U isto vreme kada je Milgram izvodio svoje eksperimente o poslušnosti Hana Arent je pratila suđenje Ajhmanu koje se odvijalo u Jerusalimu. Prema Arentovoj, Ajhman nije pokazivao nikakve znake mentalne bolesti ili poremećaja ličnosti, niti je gajio antisemitske ili rasističke stavove. Po njenom tumačenju ovde je reč o *banalnosti zla*, ne o činovima sociopata i fanatika već o aktima normalnih osoba koje veruju u normalnost i opravdanost svojih postupaka. Ajhman je prosto delovao kao efikasni birokrata, postupajući prema narednjima, ne razmišljajući mnogo o posledicama koje one imaju po žrtve.

Pitanju da li ispitivanja u laboratoriji mogu da doprinesu razumevanju poslušnosti u širem kontekstu Milgram je posvetio dosta pažnje i u svojoj knjizi iz 1974. godine. On je bio uveren da psihološki mehanizmi poslušnosti ostaju isti dok god postoji odnos podređenog i nadređenog koji ima pravo da propiše ponašanje. Nijanse i pojedinosti poslušnosti mogu da zavise od specifičnih okolnosti, ali osnovni proces ostaje isti kao što se „kod zapaljene šibice i kod šumskog požara odvija isti osnovni proces sagorevanja“ (Milgram 1974/1990: 166). Posebno mesto u njegovim razmišljanjima zauzimala je analiza onoga što se u Nemačkoj dešavalo pod vlašću nacista.

Samom Milgramu je bilo potpuno jasno da postoje razlike između laboratorijske situacije u kojoj je ispitivao destruktivnu poslušnost prema autoritetu i poslušnosti vojnika ili naciste koji izvršava naredjenja koja se kose sa moralom. Na primer, na osnovu dugotrajne indoktrinacije mnogi Nemci proganjanja nedužnih Jevreja i drugih grupa nisu smatrali nezaslužnim i na njih nisu gledali sa moralnom indignacijom. Nasuprot tome, poslušnost subjekata u laboratorijskom eksperimentu bila je trenutna i nepripremljena. Pored toga, vojnici i funkcioneri nacističkog režima uključeni u vršenje zlodela bili su sasvim svesni da uništavaju ljudske živote, dok su subjekti u eksperimentu na početku bili uveravani da ono što čine „učeniku“ ne ostavlja trajne posledice. Ne može se isključiti mogućnost da su eksperimentalni subjekti, i pored sve uverljivosti situacije, ipak bili ubeđeni da će neko prekinuti eksperiment ako bi pretilo ozbiljno i trajno ozleđivanje „učenika“, žrtve. Pored toga ispitanici su bili u situaciji u kojoj eksperimentator prihvata odgovornost za sve posledice, dok je u realnim situacijama teže sopstvenu odgovornost preneti na drugog. Milgramu, međutim, nije bilo teško da odbaci ove i slične razlike kao nebitne. U stvarnoj društvenoj dinamici autoriteti imaju znatno veću moć nagrađivanja i prisile, a i u prilici su da pruže daleko uverljivija objašnjenja i opravdanja za svoje nemoralne zahteve, što predstavlja sasvim dovoljnu osnovu za transformaciju mirnih, običnih ljudi u poslušne zločince.

Prema Milgramovim analizama neke teme se ponavljaju kada se ispituju različiti primeri ekstremne poslušnosti u stvarnom društvenom životu, kao što

su: američki zločini u Vijetnamu, postupanje čuvara u koncentracionim logorima koje je organizovala nacistička Nemačka i dr. Uvek jedna grupa ljudi izvršavajući naloge nadređenih svoje postupke posmatra kao tehničku stvar privremeno suspendujući sopstvene moralne obzire, odgovornost se prebacuje na nadređenog ili na neku višu instancu, postupci se razdvajaju od ličnih osećanja i nalaze se opravdanja u nekom višem cilju, a odanost, dužnost i disciplina u izvršavanju okrutnih dela opazaju se kao preduslovi za opstanak društvenog sistema. Da bi se izbeglo razmišljanje o moralnim implikacijama (zlo)dela koriste se razni eufemizmi ili se o izvršenom delu ne govori čak ni u krugu saučesnika.

Očigledne su paralele sa dešavanjima u laboratorijskim eksperimentima poslušnosti. Poslušni subjekti se potpuno predaju proceduri i trude se da što razgovetnije postavljaju pitanja i da se pokažu što kompetentnijim učesnicima u eksperimentu. Oni često ističu da šokove ne bi davali sami od sebe već da su prosto radili ono što im je rečeno, prebacujući svu odgovornost na eksperimentatora. Davanje šokova treba da služi naučnim ciljevima i ispitanici su posvećeni ovom cilju. Čak i kad se suprotstavljaju nalogu autoriteta subjekti to često čine kao da se zbog nečega izvinjavaju pokušavajući da se pokažu kao dobri učesnici u eksperimentu. Ponekad subjekti nastavljaju da se pokoravaju volji eksperimentatora mada jasno pokazuju znake napetosti. Subjekti u eksperimentu prigovore svoje savesti, ako se pojave, doživljavaju kao smetnje i pokušavaju od njih da se odbrane tako što odvrćaju pažnju od znakova koji govore o nevoljama kroz koje prolazi „učenik“. Na primer, vrlo glasnim čitanjem pokušavaju da pokriju proteste „učenika“. Posle eksperimenta neki ispitanici pokušavaju da što manje govore o svojim doživljajima i osećanjima tokom ogleđa (gđa Rozenblum, Milgram, 1974/1990: 86–88).

Kod eksperimentalnih subjekata se povremeno javljala ideja da učenici–žrtve na neki način zaslužuju udare električne struje. Ponekad su poslušni subjekti posle eksperimenta izjavljivali da je učenik bio glup i tvrdoglav i da je time zaslužio šokove. Nacistički režim, sa svoje strane, dugo je vodio antisemitsku propagandu i time pripremio teren za konačno rešenje jevrejskog pitanja i opravdanje brutalnog tretmana. Na osnovu popularnih teza o Nemačima kao kruni arijevske rase Nemci su mogli s manje skrupula da postupaju i prema drugim, inferiornijim rasama. Mnogi pogromi, kako nas istorija uči, uključuju pripremu u vidu obezvređivanja žrtava tj. poricanje njihovih intelektualnih i karakternih osobina. Može li se onda ona na osnovu ovih paralela tvrditi da laboratorija nudi model stvarnog ponašanja ljudi uhvaćenih u mrežu zahteva jednog nehumanog i destruktivnog društvenog sistema?

Jedan broj autora ostaje, uprkos svemu, nezadovoljan ovim argumentima i s pravom ističu određena ograničenja (npr. Fenigstein, 1998). Oni osporavaju Milgramovo tvrđenje da je u laboratoriji pronašao adekvatan model za razumevanje ekstremnog i destruktivnog potčinjavanja autoritetu u stvarnim životnim okolnostima ukazujući na činjenicu da su neki mučitelji i izvršioци ratnih zločina motivisani su sopstvenim sadističkim potrebama i da se kod njih ne primećuju bilo kakvi znaci kajanja i krivice, kako u toku vršenja zločina tako i

kasnije. Ono što Milgram smatra suštinom poslušnosti, dovođenje u stanje u kome čovek počinje sebe da shvata kao oruđe za izvršavanje tuđih želja u ovom slučaju ne postoji. Deo mučitelja i zločinaca izvršava *svoje* želje. Izvesno je da se postojanje ovakvih pojedinaca nikako ne može prevideti, ali je podjednako teško prevideti činjenicu da su i sasvim obični ljudi spremni na surova postupanja prema nedužnima i da je za objašnjenje psiholoških mehanizama koji ih to do tog stanja dovode zaslužan Stenli Milgram.

Zaključak

Izgleda da su centralne postavke Milgramovih analiza, u svetlu novijih nalaza, i dalje sasvim prihvatljive. Situacione determinante poslušnosti imaju prednost nad varijablama koje su povezane sa ličnošću izvršioca, a razmere poslušnog ponašanja u laboratorijskim studijama ostaju približno iste, bez obzira na zemlju i vreme ispitivanja. Temelj poslušnosti je u legitimnosti autoriteta. Sve u svemu, i dalje se može ubedljivo zastupati stav da uključivanje pojedinca u neki hijerarhijski društveni sistem vodi potencijalno opasnom ograničavanju njegovih moralnih odluka i uvida.

Literatura

- Alvarez, A. (2001), *Governments, citizens, and genocide: A comparative and interdisciplinary approach*, Bloomington: Indiana University Press.
- Arendt, H. (1963), *Eichmann in Jerusalem; A report on the banality of evil*, New York: Viking Press.
- Blass, T. (2004), *The man who shocked the world: the life and legacy of Stanley Milgram*, Philadelphia: Basic Books.
- Blass, T., & Schmitt, C. (2010), The nature of perceived authority in the Milgram paradigm: Two replications, *Current Psychology*, 20, 115–121.
- Bocchiaro, P., & Zimbardo, P. G. (2010), Defying unjust authority: An exploratory study, *Current Psychology*, 29, 155–170.
- Brief, A.P., Dukerich, J. M., & Doran, L. I. (1991), Resolving ethical dilemmas in management: Experimental investigations of values, accountability, and choice. *Journal of Applied Social Psychology*, 21, 380–96.
- Eskola, A. (1988), How many social psychologies are there?, u: Eskola, A., Kihlström, A., Kivinen, D., & Weckroth, K. (eds.), *Blind alleys in social psychology: A search for ways out (Advances in psychology)*, Amsterdam: Elsevier Science Publishing Company Inc., 11–67.
- Fenigstein, A. (1998), Were obedience pressures a factor in the Holocaust?, *Analyse & Kritik*, 20(1), 54–73.
- From, E. (1941/1983), *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
- Hofling, C.K., Brozman, E., Dalrymple, S., Graves, N., & Bierce, C. (1966), An experimental study of nurse-physician relations, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 143, 171–180.
- Logar-Đurić, S. (1989), *Savremene tendencije u psihologiji ličnosti*, Beograd: Savez društava psihologa SR Srbije.

- Meeus, W. H. J., & Raaijmakers, Q. A. W. (1986), Administrative obedience: carrying out orders to use psychological-administrative violence, *European Journal of Social Psychology*, 16, 311–324.
- Milgram, S. (1963), Behavioural study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371–78.
- Milgram, S. (1974/1990), *Poslušnost prema autoritetu*. Beograd: Nolit.
- Miller, A. G. (1986), *The obedience experiments: A case study of controversy in social science*, New York: Praeger.
- Raven, B. II, & Rubin, J. Z. (1976), *Social psychology: People in groups*, New York and Toronto: Wiley.
- Rot, N. (1999), *Psihologija grupa*, Beograd: Zavod za udžbenike.